

Адміністративно-територіальна реформа в Польщі: використання досвіду в українських реаліях

С.В.Адамович

**Прикарпатський національний університет
імені В. Стефаника (м. Івано-Франківськ)**

У системі демократичного правління значна роль належить місцевому самоврядуванню. В Україні в період становлення державності, переходу до нових економічних та політичних інститутів держава визнає необхідними кроки в бік децентралізації унітарної держави, відродження самоврядування. Особливої актуальності ідея децентралізації набула після активізації автономістських і сепаратистських тенденцій у період президентських виборів 2004 р.

В уряді Ю.Тимошенко в 2005 р. навіть існувала посада віце-прем'єра з адміністративної реформи, щоб ліквідувати елементи розколу України, регіональні розбіжності і наблизити владу до безпосереднього громадянина. Р.Безсмертний, який зайняв цю посаду, вважав, що “загальна ідея майбутньої адміністративно-територіальної реформи – розширення прав регіональних громад і збільшення ролі місцевого самоуправління, що і є альтернативою федералізації держави”¹. Наближення максимальної кількості послуг до людини мало відбутися через запровадження самоврядування і фінансової самодостатності громад. У центрі громади, за задумом Р.Безсмертного, мали бути адміністративні служби, жеки, щоб усі життєво необхідні послуги людина отримувала на місці².

Політик запропонував трирівневу модель адміністративно-територіальної реформи, яка мала будуватися за принципом “знизу догори”. Перший рівень мали складати громади з чисельністю населення не меншою як 5 тисяч. Другий рівень – райони з населенням не меншим як 70 тисяч, третій – регіони з населенням понад 750 тисяч³.

Позитивна оцінка міжнародними експертами адміністративної реформи у Польщі, а також певна схожість вихідних умов Польщі та України викликають спокусу якомога повніше використати польський досвід в українських умовах. Р.Безсмертний з ціллю перебрання досвіду польської адмінреформи навіть планував організувати поїздки представників регіональних громад у Польщу, щоб “вони на власні очі

¹ Безсмертний Р. Може бути і вісім областей, і шістьдесят // Експрес. – 2005. – 31 березня-7 квітня. – С.9.

² Безсмертний Р. Громада-район-регіон // Галичина. – Івано-Франківськ, 2005. – 17 травня. – С.3.

³ Безсмертний Р. Може бути і вісім областей, і шістьдесят // Експрес. – 2005. – 31 березня-7 квітня. – С.9.

побачили, як громади будують школи, лікарні, вони взяли на себе більшість видатків, що стосуються забезпечення громадян послугами”⁴. Водночас певна міфологізація адміністративної реформи в Польщі, звертання тільки до її досвіду, акцент лише на її позитивних рисах містять небезпеку повторення зроблених польським урядом помилок, а також недбалості в роботі з польським досвідом⁵.

Питання адміністративно-територіальної реформи в Польщі та регіоналістики знайшло відображення в працях Л.Зашкільника, М.Крикуна, М.Кулеші, О.Мрінської, О.Пирожика, І.Преснякова, І.Сало, Н.Шаповалової. Автор у статті ставить завдання розглянути адміністративно-управлінські реформи в Польщі і спроектувати їх досвід на українські реалії.

Відзначимо, що до 1 січня 1999 р. у Польщі діяв адміністративний поділ, введений 1 червня 1975 р. Двохступінчаста адміністративна структура складалася з 49 воєводств, в тому числі 3 в агломераціях: в Варшаві, Лодзі і Кракові. Мінімальними адміністративними одиницями були 2345 гмін і 814 міст, а також окремі райони деяких великих міст⁶.

Політичні дебати й експертні дослідження з питань перетворення адміністративного устрою Польщі беруть свій початок у кінці 70-х рр. ХХ ст. Безпосередніми розробниками реформи стали дослідники, які вивчали традиції місцевого самоврядування, проводили компаративні дослідження спільно з представниками університетів Данії, Великобританії, Швеції, Норвегії, Італії, Бельгії, Франції і США, створювали моделі фінансування місцевого самоврядування, активно співпрацювали з Радою Європи, яка забезпечувала експертну підтримку. Зміни в політичній ситуації у 1988 р. сприяли створенню в складі опозиційного Громадянського комітету при Л.Валенсі Комісії з територіального самоуправління, а тематика місцевого самоврядування стала предметом круглих столів між комуністичною владою й опозицією⁷.

Державна комісія в справах адміністративної реформи в Польщі була сформована ще у 1990 р. Крім глибокого експертного опрацювання моделі реформ, проводилася і широка просвітницька кампанія. Зокрема, поширенням інформації щодо

⁴ <http://66.249.93.104/search?q=cache:O7883KztxmEj:unian.net/files/products/v18.doc...>

⁵ Шаповалова Н., Пресняков І. Адміністративна реформа у Польщі: напрямки змін та реальні результати // http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=3636; Мостова Ю., Рахманін С. Як нам облаштувати Україну // Дзеркало тижня.—2007.—24-31 серпня.—С.4.

⁶ <http://www.polska.ru/polska.ru/geografia/województwa.html>.

⁷ Кулеша М. Реформа публичной администрации в Польше (1989-1991 гг.). Идеи и люди // <http://www.yabloko.ru/Themes/SG/poland/89-99.html>.

реформи займалася комісія місцевого самоврядування при Громадянському комітеті та неурядова організація “Фонд розвитку місцевої демократії”. Були створені консультаційні та тренінгові центри, і вже до 1998 р. тренінг-курси пройшли близько 50 тис. учасників⁸.

Ще у 1990 р. було введено гмінне самоуправління, яке було закріплено першими вільними комунальними виборами в Центрально-Східній Європі у травні 1990 р.⁹. Крім того, при збереженні кордонів та чисельності гмін і воєводств запроваджувалася така адміністративно-територіальна одиниця, як район. Він підпорядковувався воєводству без власних обов’язків і повноважень і виконував технічно-організаційні функції¹⁰.

Натомість в Україні у 2005 р. весь процес реформування адміністративно-територіального устрою і регіональної політики планували завершити протягом року. Українські міністерства у підготовці до реформи діяли неузгоджено, вона розглядалася відокремлено від реформування бюджетної сфери, без чіткого визначення і розподілу владних і фінансових повноважень органів місцевого самоврядування¹¹. Крім того, розрахунки показали, що тільки для апробації адмінреформи на Київщині необхідно було залучити близько 800 мільйонів гривень¹².

Реформи публічної адміністрації в Польщі, як вважав один з авторів закону про місцеві органи управління М. Кулеша, зруйнували три головні монополії тотолітарної комуністичної держави: впливовість однієї партії, принцип унітарності державної влади, принцип державної власності¹³.

Процес надання місцевому самоврядуванню реальних повноважень отримав законодавче підтвердження. Так, уже згідно з “Конституційним законом про відносини між законодавчою та виконавчою владами республіки Польщі та про місцеве самоврядування” від 17 жовтня 1992 р. місцеве самоврядування є основною формою організації громадського життя на місцях (Ст.70). Конституційний закон надавав

⁸ Шаповалова Н., Пресняков І. Адміністративна реформа у Польщі: напрямки змін та реальні результати // http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=3636.

⁹ Кулеша М. Реформа публічної адміністрації в Польщі (1989-1991 гг.). Идеи и люди // <http://www.yabloko.ru/Themes/SG/poland 89-99.html>.

¹⁰ Сало І. Як “перекроювали” Польщу та Чехію // <http://uv.ukranews.com/r6/massmedia/viev/article.html?id=3454>.

¹¹ Мазур О. Адміністративно-територіальна реформа: проблеми та перспективи впровадження // http://spetskor.dnpr.info/art_265.php.

¹² Пирожик О. Уроки польської адмінреформи // <http://www.volyn.com.ua/?rub=4&article=0&arch=361>.

¹³ Кулеша М. Реформа публічної адміністрації в Польщі (1989-1991 гг.). Идеи и люди // <http://www.yabloko.ru/Themes/SG/poland 89-99.html>.

органам місцевого самоврядування право на комунальну власність, доходи, субсидії та дотації, а основною одиницею місцевого самоврядування називав гміну¹⁴.

У 1994 – 1997 рр. відбулося сповільнення реформ, що сприяло поверненню центристських факторів у значно анархізованій бюрократичній формі, а також формуванню політичного клієнтизму¹⁵. Однак уряд правих Е.Бузека, сформований після парламентських виборів 1997 р., розпочав реалізацію реформ, які мали покінчити з бюрократизмом і принести відчутне полегшення добробуту населення. Великої ваги він надавав реформі адміністративно-територіального устрою.

Урядовий проект передбачав 12 воєводств замість 49, відбудову мережі повітів. У сеймі розгорнулася дискусія, в якій депутати від селянської партії – Польського сторонництва людового заперечували проти повітової організації, а Союз демократичної лівиці вимагав створення 16 воєводств. Вихідним пунктом дискусій було питання, чи воєводства мають бути великими одиницями, зі значним економічним і людським потенціалом і можливістю виконувати завдання регіонального характеру (10-17 воєводств), чи треба залишити більшу кількість воєводств (25-49), що гарантувало би їхнім містам-столицям кращі умови для розвитку¹⁶.

Для Польщі складною виявилася дилема між необхідністю існування сильної центральної влади, здатної забезпечити ефективність системних реформ у період переходу від авторитаризму та необхідності розвитку інституцій демократії, зокрема, розвитку місцевого самоврядування. Гострою була проблема браку фондів для фінансування реалізації адміністративної реформи й економічного розвитку регіонів. Крім того, в країні зважали на небезпеку регіонального сепаратизму та посилення закордонних впливів на порубіжні території Німеччини¹⁷.

Реформа гальмувалася Польським сторонництвом людовим, оскільки передбачуване реформою укрупнення воєводств з переважанням у них впливу міст та урбанізованих територій послаблювало позиції сільськогосподарських регіонів, де проживав основний електорат партії¹⁸. Опір здійсненню реформ в Польщі чинився

¹⁴ Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С.Головатий. – К.: Укр. Правн. Фундація. Вид-во “Право”, 1996. –С.249-250.

¹⁵ Кулеша М. Реформа публичной администрации в Польше (1989-1991 гг.). Идеи и люди // [http://www.yabloko.ru/Themes/SG/poland 89-99.html](http://www.yabloko.ru/Themes/SG/poland%2089-99.html).

¹⁶ Шаповалова Н., Пресняков І. Адміністративна реформа у Польщі: напрямки змін та реальні результати // http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=3636.

¹⁷ Сало І. Як “перекроювали” Польщу та Чехію // <http://uv.ukranews.com/r6/massmedia/view/article.html?id=3454>.

¹⁸ Сало І. Як “перекроювали” Польщу та Чехію // <http://uv.ukranews.com/r6/massmedia/view/article.html?id=3454>.

також з боку місцевої бюрократії і деяких громад, які в результаті укрупнення втрачали свій статус і вплив.

Після тривалих суперечок, в яких немалу роль відіграло регіональне лоббі, 18 квітня 1998 р. сейм ухвалив закон, який запроваджував новий адміністративно-територіальний поділ¹⁹. Адміністративна реформа базувалася на європейському досвіді та власних традиціях. Принципи, закладені у проведення реформи, базувалися на стратегії розвитку країн-членів Європейського Союзу. Серед них відзначимо принципи побудови громадянського суспільства, субсидіарності, ефективності, прозорості, відкритості і підзвітності, гнучкості²⁰.

Головні принципи нового адміністративного устрою Польщі були остаточно закріплені в Конституції Республіки Польщі у 1997 р., а в 1998 р. оформлені у вигляді законодавчих актів²¹. З 1 січня 1999 р. новий трьохступінчастий адміністративно-територіальний поділ вступив у дію. Він опирався, як і до 1975 р., на воєводства, повіти і гміни. У результаті реформи з 49 воєводств залишилось 16 (300 повітів, 2489 гмін), багато великих міст втратили статус воєводських столиць²². Однак порівняння з польським досвідом видається не цілком коректним, оскільки в Польщі відбувся перехід від дворівневої моделі до трирівневої, а в Україні зберігалася трирівнева система з укрупненням найменших одиниць²³.

Між трьома рівнями самоврядування немає відношення організаційної залежності. Вони є рівноправними і різняться за поставленими перед ними завданнями²⁴. Початковою і найважливішою одиницею адміністративної влади стала гміна, її керівництво складало: рада гміни, яка обиралася на загальних виборах місцевого самоуправління, а також правління, яке обиралося радою гміни і здійснювало виконавчу владу. В сільських гмінах голова називається вуйт, в невеликих містах – бурмістр, а у великих – президент. До компетенції гміни увійшли: початкові школи, дитячі садки, бібліотеки, будинки культури, місцевий транспорт, гмінні дороги,

¹⁹ Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Львів.: Львівський націон. Ун-т імені І.Франка, 2002. –С.685.

²⁰ Шаповалова Н., Пресняков І. Адміністративна реформа у Польщі: напрямки змін та реальні результати // http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=3636.

²¹ Кулеша М. Реформа публичной администрации в Польше (1989-1991 гг.). Идеи и люди // <http://www.yabloko.ru/Themes/SG/poland/89-99.html>.

²² <http://www.polska.ru/polska.ru/geografia/województwa.html>.

²³ Мазур Н. Україна (без)смертна // Аргумент-влада. – Львів, 2005. – 11 травня. – С.5.

²⁴ Шаповалова Н., Пресняков І. Адміністративна реформа у Польщі: напрямки змін та реальні результати // http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=3636.

управління ринками, охорона здоров'я. У результаті реформи до повноважень гміни увійшли також фінансові засоби.

У сферу обов'язків повітів включалися локальні питання, які виходили за межі компетенції гміни: охорона громадського порядку і загальна безпека, протипожежна безпека і захист від стихійних лих, утримання спільних лікарень, боротьба з безробіттям, будівництво і утримання міжгмінних доріг. Гміна і повіт мали позбавити громадян необхідності їздити у воєводський центр для вирішення адміністративних проблем.

Повіт мав окремий бюджет, а його прибутки не залежали від прибутків гмін. Рада повіту вибиралася на виборах самоуправління, її керівником був староста. Повіти робилися настільки малими, щоб вся їх діяльність могла знаходитися під контролем виборців²⁵.

Воєводське самоуправління визначало політику регіону: рівномірний розвиток економіки, використання нововведень для регіональних ринків, раціональна освітня політика аж до рівня університетів, створення сприятливих умов для інвесторів. Нові воєводства* повинні були бути якомога більшими (мінімум декілька мільйонів жителів), володіти великим економічним, організаційним і культурно-освітнім потенціалом²⁶. У цьому аспекті різні за своїм демографічним і економічним потенціалом області України не спроможні однаковою мірою виконувати функції регіонального розвитку. Натомість укрупнення областей внаслідок спротиву регіональних еліт й історико-культурних особливостей територій може призвести до дестабілізації ситуації в країні.

Польські закони утверджують самостійність і власну юрисдикцію воєводства як одиниці самоврядування, а також дуалістичну модель управління воєводством двома окремими структурами: виконавчим органом регіонального самоврядування на чолі з маршалком воєводства та урядовою адміністрацією на чолі з воєводою. Воєвода здійснює нагляд над органами гміни, повіту і воєводства. Крім воєводи, таке повноваження має Голова Ради Міністрів, а щодо фінансових питань – регіональні рахункові палати. Нагляд за діяльністю одиниць місцевого самоврядування здійснюється за критерієм відповідності праву – легальності. Це забезпечує унітарність

²⁵ <http://www.polska.ru/polska.ru/geografia/wojewodstwa.html>.

* Воєводства відповідали регіонам – Нижньосілезьке (Вроцлав), Куявсько-поморське (Бидгощ), Лодзінське (Лодзь), Люблінське (Люблін), Любуське (Гожув Великопольський), Малопольське (Краків), Мазовецьке (Варшава), Опольське (Ополе), Підкарпатське (Жешув), Подляське (Білосток), Поморське (Гданськ), Сілезьке (Катовіце), Свентокжиське (Кельце), Вармінсько-мазурське (Ольштин), Великопольське (Познань), Західнопоморське (Щецін) [11: 685].

²⁶ <http://www.polska.ru/polska.ru/geografia/wojewodstwa.html>.

Польської держави, взаємозв'язок регіональної політики зі стратегією державної політики²⁷.

Успіхом реформи вважається функціональне доповнення самоврядування на рівні гміни самоврядуванням на рівні повіту. Іншим важливим здобутком реформи стало зменшення кількості воєводств та запровадження регіонального рівня самоврядування. Децентралізація державної влади шляхом передачі функцій і відповідальності на новостворені рівні місцевого самоврядування дозволила звільнити центральну виконавчу владу від обов'язків локального адміністрування, надаючи їй більше можливостей для відповідального управління країною.

Недоліком польської адміністративно-територіальної реформи вважають політизацію і партизацію органів місцевого самоврядування внаслідок пропорційної виборчої системи, що призвело до зниження ефективності роботи місцевих рад²⁸. У цьому аспекті українське місцеве самоврядування ще до проведення реформ зіткнулося з недоліками пропорційних виборів.

Іншою великою проблемою проведеної реформи називають ситуацію з розподілом публічних фінансів. Польська система фінансів надалі залишається централізованою, а нові одиниці місцевого самоврядування і надалі фінансуються прямими трансферами з державного бюджету (загальні субвенції та цільові дотації). Більша частина майна, що було передано державою у комунальну власність, належить тепер гміні, тоді як повіти та воєводства є майже повністю залежними від коштів, що надходять із центрального бюджету. Повіт і воєводство не отримують доходів з податків, крім мінімального відсотку державних податків. Натомість довготривалий та багатоетапний процес планування дотацій призводить до нестач у надходженнях до бюджетів одиниць місцевого самоврядування, особливо на рівні повітів і воєводств. Ще одним недоліком польської реформи стало неврахування різниці між сільськими та міськими гмінами і різними повітами, зокрема, різної кількості ресурсів, якими можуть розпоряджатися ці самоврядні одиниці²⁹.

Під час впровадження адміністративно-територіальної реформи в Україні слід пам'ятати, що польська реформа виявилася коштовним заходом, внесла чимало хаосу в

²⁷ Шаповалова Н., Пресняков І. Адміністративна реформа у Польщі: напрямки змін та реальні результати // http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=3636.

²⁸ Шаповалова Н., Пресняков І. Адміністративна реформа у Польщі: напрямки змін та реальні результати // http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=3636.

²⁹ Шаповалова Н., Пресняков І. Адміністративна реформа у Польщі: напрямки змін та реальні результати // http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=3636.

діяльність влади, викликала емоційні спалахи і протести³⁰. Так, за оцінками М.Кулеші, який керував свого часу міністерством у справах адміністративної реформи у Польщі, вся адміністративно-територіальна реформа потребувала 10 мільярдів доларів³¹.

Адміністративна реформа в Польщі була достатньо успішною та ефективною також завдяки сприятливій політичній ситуації, за якої вона проводилася (проурядова більшість у парламенті). Так, лише за один рік уряд приготував повний пакет законопроектів для реконструкції польської публічної адміністрації і швидко провів їх через парламент³².

Попри все, за оцінками експертів Ради Європи, адміністративно-територіальна реформа, що відбулася у Польщі, була найвдалішою за останній час³³ [9]. Адміністративно-територіальна реформа в Польщі забезпечила формування багаторівневого управління, властивого ЄС. Особливістю у цих країнах є посилення місцевої і регіональної ініціативи щодо використання власного потенціалу, формування структури й визначення спеціалізації господарської діяльності³⁴. Це дало можливість країні отримувати певні переваги від структурної політики ЄС і впливати на процес реалізації регіональної політики ЄС через Комітет регіонів.

Проте питання кадрового забезпечення в період реалізації реформи спричинили проблеми ефективної реалізації стратегії регіонального розвитку. За оцінками аналітиків, у країні посилюється розрив у рівні соціального й економічного розвитку регіонів. Представники Єврокомісії зазначають, що однією з причин таких регіональних диспропорцій є недостатньо ефективне використання виплат із структурних фондів ЄС, насамперед для стимулювання інноваційного розвитку та сприяння інвестиціям в депресивних регіонах³⁵. Зокрема, єврокомісар із регіональної політики Д.Хюбнер під час відвідування Польщі у лютому 2006 р. закликала віднайти правильний баланс національних та регіональних стратегій розвитку. У свою чергу польський уряд планує виділити окрему програму дій та інновацій для п'яти східних

³⁰ Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Львів.: Львівський націон. Ун-т імені І.Франка, 2002. –С.685.

³¹ Павленко Ю. Адміністративно-територіальна реформа. Далі буде... // <http://www.zn.kiev.ua/ie/print/46242/>.

³² Шаповалова Н., Пресняков І. Адміністративна реформа у Польщі: напрямки змін та реальні результати // http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=3636.

³³ Пирожик О. Уроки польської адмінреформи // <http://www.volyn.com.ua/?rub=4&article=0&arch=361>.

³⁴ Мрінська О.В. Регіональна політика в країнах Європейського Союзу і можливості використання її досвіду в Україні. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук (11.00.02 – економічна та соціальна географія). – К., 2005. –С.7.

³⁵ Сало І. Як “перекроювали” Польщу та Чехію // <http://uv.ukranews.com/r6/massmedia/viev/article.html?id=3454>.

областей, найбільшій у ЄС³⁶. Такий польський досвід може бути використаний Україною для інноваційних проектів у регіонах країни.

Отже, у результаті адміністративно-територіальної реформи Польща впровадила реальне місцеве самоврядування і наблизилася до стандартів регіональної політики країн-членів ЄС. Українським політикам під проведення аналогічних реформ в Україні необхідно враховувати, що її успішність залежить від тривалості підготовчого процесу, еволюційності змін законодавчої бази, ефективності громадських обговорень і освітньої політики. Досвід Польщі показав, що адміністративно-територіальна реформа є кошовною справою і може викликати численні протиріччя в суспільно-політичному житті країни. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у здійсненні ґрунтового аналізу стану місцевого самоврядування у Польщі після проведення адміністративно-територіальної реформи.

1. Безсмертний Р. Може бути і вісім областей, і шістдесят // Експрес. – 2005. – 31 березня-7 квітня. – С.9.
2. Безсмертний Р. Громада-район-регіон // Галичина. – Івано-Франківськ, 2005. – 17 травня. – С.3.
3. <http://66.249.93.104/search?q=cache:O7883KztxmEj:unian.net/files/products/v18.doc...>
4. Шаповалова Н., Пресняков І. Адміністративна реформа у Польщі: напрямки змін та реальні результати // http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=3636.
5. Мостова Ю., Рахманін С. Як нам облаштувати Україну // Дзеркало тижня.— 2007.—24-31 серпня.—С.1, 4, 5.
6. <http://www.polska.ru/polska.ru/geografia/wojewodstwa.html>.
7. Кулеша М. Реформа публичной администрации в Польше (1989-1991 гг.). Идеи и люди // http://www.yabloko.ru/Themes/SG/poland_89-99.html.
8. Сало І. Як “перекроювали” Польщу та Чехію // <http://uv.ukranews.com/r6/massmedia/view/article.html?id=3454>.
9. Мазур О. Адміністративно-територіальна реформа: проблеми та перспективи впровадження // http://spetskor.dnepr.info/art_265.php.

³⁶ Регіональна політика: інновації, планування, збалансованість // Євробоюлетень. – К., 2006. – №3. – С.16.

10. Пирожик О. Уроки польської адмінреформи // <http://www.volyn.com.ua/?rub=4&article=0&arch=361>.
11. Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С.Головатий. – К.: Укр. Правн. Фундація. Вид-во “Право”, 1996. – 544 с.
12. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Львів.: Львівський націон. Ун-т імені І.Франка, 2002. – 752 с.
13. Мазур Н. Україна (без)смертна // Аргумент-влада. – Львів, 2005. – 11 травня. – С.5.
14. Павленко Ю. Адміністративно-територіальна реформа. Далі буде... // <http://www.zn.kiev.ua/ie/print/46242/>.
15. Мрінська О.В. Регіональна політика в країнах Європейського Союзу і можливості використання її досвіду в Україні. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук (11.00.02 – економічна та соціальна географія). – К., 2005. – 20 с.
16. Регіональна політика: інновації, планування, збалансованість // Євробюлетень. – К., 2006. – №3. – С.16.